

καὶ μετὰ τὴν ἀναντιρρήτως ἀρτίαν ἐκτύπωσιν καὶ ἔξοχον εἰκονογράφησιν τοῦ Οἴκου Philipp von Zabern ἀποτελεῖ πολύτιμον προσφορὰν διὰ τοὺς ἐρευνητὰς τῆς τέχνης τῶν Μινωϊκῶν χρόνων καὶ θὰ προκαλέσῃ ἀσφαλῶς μετὰ τὰς ἀναθεωρητικὰς ἀπόψεις τοῦ πολλὰς συζητήσεις.

ΠΑΝ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΣ

Ἀναστασίου Καραναστάση, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας, τ. τρίτος (α-μ), Ἀθῆναι 1988, σελ. 568 σχ. 8ον, ἔκδοσις Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Εἶναι, ὅπως ἐλέχθη, ὁ τρίτος τόμος τῆς μνημειώδους αὐτῆς ἐργασίας, ὅπου κατὰ αὐστηρὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον ἀποτυπώνεται τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῶν Ἑλληνοφώνων τῆς Κάτω Ἰταλίας, διὰ τὸ ὁποῖον τόσα ἔχουν γραφῆ καὶ τόσα ἔχουν διατυπωθῆ κατὰ καιροὺς διστάμεναι ἀπόψεις. Οἱ δύο προηγούμενοι τόμοι εἶχον ἐκδοθῆ τὸ 1984 καὶ 1986, ἐνῶ εἶναι ἔτοιμον τὸ ὑλικὸν διὰ τοὺς ἐπομένους 1-2 τόμους, ποὺ δὲν θὰ βραδύνουν νὰ ἴδουν τὸ φῶς.

Ἡ διάταξις τῆς ὕλης εἶναι ἡ ἀκόλουθος: Μετὰ τὴν βασικὴν λέξιν-λήμμα καταγράφονται αἱ διάφοροι παραλλαγαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀπαντᾷ σὲ κάποια ἀπὸ τὰ 18 ἑλληνόφωνα χωριὰ τῆς Καλαβρίας¹ καὶ Ἀπουλίας². Ἀκολουθεῖ ἐτυμολογικὴ διερεύνησις: δίδεται ἡ μορφή τῆς λέξεως εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἢ καὶ μεταγενεστέρως περιόδου τῆς γλώσσης καὶ αἱ μορφαὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀπαντᾷ εἰς νεοελληνικὰ ἰδιώματα. Τὸ τρίτον μέρος ἐκάστου λήμματος εἶναι τὸ ἐρμηνευτικόν: καταγράφονται ὅλαι αἱ σημασιολογικαὶ παραλλαγαι τῆς λέξεως, ὅπως ἀπαντοῦν εἰς τὰ διάφορα χωριὰ τῆς περιοχῆς, καὶ τεκμηριώνονται μετὰ παραδείγματα καὶ ὀλοκλήρους φράσεις ἀπὸ τὸν ἀβίαστον λόγον τοῦ λαοῦ.

Καὶ εἰς τὸν τρίτον τόμον, ὅπως καὶ εἰς τοὺς δύο προηγούμενους, ἐπιτάσσονται ἐπιμελῶς συντεταγμένοι Πίνακες, πρῶτος τῶν λέξεων εἰς τὰς ὁποίας ἀνάγονται τὰ λήμματα καὶ δεύτερος τῶν ἰδιωματικῶν τύπων. Εἰς τὸν πρῶτον εἰδικῶς τόμον, ἐκτὸς τοῦ προλόγου, προτάσσεται συνοπτικὴ μὲν (ἐκ σελίδων 18), ἀλλὰ ἄκρως κατατοπιστικὴ, Εἰσαγωγὴ ἀναφερομένη εἰς τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς περιοχῆς καὶ ἄλλα συναφῆ θέματα. Περιλαμβάνεται ἐπίσης ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα Βιβλιογραφία (εἰς ἕξ σελίδας) καὶ κατατοπιστικοὶ Χάρται τῶν ἑλληνοφώνων περιοχῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας.

Τὴν ἐντολὴν νὰ μελετήσῃ τὰ ἑλληνικὰ ἰδιώματα τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ νὰ συγκεντρώσῃ τὸ γλωσσικὸν ὑλικὸν ἔδωκε εἰς τὸν κ. Ἀναστάσιον Καραναστάσην, συντάκτην τότε καὶ διὰ πολλὰ ἔτη μετέπειτα, τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, ἢ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ ἔτος 1962. Τὸ γλωσσικὸν ὑλικὸν ποὺ περιείχετο εἰς τὸ ἄλλως πολύτιμον Ἐτυμολογικὸν Λεξικὸν τῶν Ἑλληνοφώνων τῆς Κάτω Ἰταλίας τοῦ Rohlf's¹, ποὺ ἦτο εἰς τὴν διάθεσιν τῆς συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, ἐκρίθη ἀνεπαρκὲς καὶ ἐθεωρήθη ἀπαραίτητος ἡ ἐπὶ τόπου συλλογὴ ὑλικοῦ, ἀφοῦ μάλιστα τὰ λήμματα τοῦ λεξικοῦ ἐκείνου δὲν συνωδεύοντο ἀπὸ παραδείγματα ἐκ τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας. Ἐκτοτε καὶ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ὁ κ. Καραναστάσης ἐπεσκέπτετο τὰς δύο περιοχὰς τῶν Ἑλληνοφώνων τῆς Ἰταλίας, παρέμενεν ἐκεῖ ἐπὶ ἑβδομάδας καὶ μῆνας, συνωμίλει μετὰ τοὺς κατοίκους καὶ ἐμελέτα εἰς βάθος τὸ γλωσσικὸν τῶν ἰδιώμα. Ὁ οὕτως συγκεντρωθεὶς γλωσσικὸς θησαυρὸς προσετέθη —καθ' ὃ μέρος ἦτο ἀγνωστος— εἰς τὸ προϋπάρχον ὑλικόν, ἀλλ' ἐχρησίμειυσεν ἐπίσης εἰς διευκρίνησιν, διόρθωσιν ἢ συμπλήρωσιν λημ-

μάτων ἢ σημασιῶν πού εἶχον ἤδη καταγραφή ἀπό ἄλλους ἐρευνητάς. Καί βεβαίως ὁ συγγραφεὺς ἀπεδελτίωσε καί ἐνέταξεν εἰς τὸ Λεξικόν του ὄλο τὸ γλωσσικὸν ὕλικόν τὸ δημοσιευμένον κατὰ καιροὺς εἰς ἐργασίας λογίων, ἰδρυμάτων, ἰνστιτούτων ἢ εἰς τοπικὰς ἐφημερίδας καί περιοδικὰ ἢ περιελαμβάνετο εἰς συλλογὰς παραμυθῶν, παραδόσεων, τραγουδιῶν, παροιμιῶν, αἰνιγμάτων εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ τοπικοῦ ἰδιώματος. Ἔτσι εἰς τὸ ἔως τώρα δημοσιευμένον ὕλικόν, ἐκτός ἀπὸ πολλὰς σημασίας καί σημασιολογικὰς ἀποχρώσεις, προσετέθησαν, κατὰ τὴν δὴλωσιν τοῦ συντάξαντος τὸ Λεξικόν, χίλια νέαι ἀθησαύριστοι λέξεις.

Διὰ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας διετυπώθησαν μέχρι σήμερα πολλὰ καί συγκρούμενα ἀπόψεις, ἀπησχόλησε δὲ τοῦτο, ὡς ἦτο ἐπόμενο, καί τὸν συγγραφέα. Πρῶτος τὸ 1856 ὁ γερμανὸς F. A. Pott διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἐπιβιώσεως ἀρχαίας διαλέκτου ἀλλὰ διαλέκτου μὲ νεοελληνικὰ χαρακτηριστικὰ. Ὁ Σπ. Ζαμπέλιος τὸ 1864 ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἑλληνικὴ τῆς Κάτω Ἰταλίας προέρχεται ἀπὸ Βυζαντινοὺς, κληρικοὺς καί λαϊκοὺς, πού ἐγκατεστάθησαν εἰς Κάτω Ἰταλίαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας. Καί ὁ ἰταλὸς γλωσσολόγος G. Morosi, ἀφοῦ συνέλεξε πλούσιον γλωσσικὸν ὕλικόν ἀπὸ τὰς δύο ἑλληνοφώνων περιοχῶν καί τὸ ἐμελέτησεν, ἀπεφάνθη¹ ὅτι τὰ ἰδιώματα ταῦτα δὲν συνεχίζουν τὴν γλωσσικὴν παράδοσιν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ἀλλὰ ἔχουν μεταφερθῆ ἀπὸ Βυζαντινοὺς ἀποίκους διαφόρων περιοχῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Καί ὅτι οἱ μὲν Ἑλληνας τοῦ Salento (Ἰουβλία) ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν δύο πρώτων Μακεδόνων βασιλέων, οἱ δὲ Ἑλληνας τοῦ Aspromonte (Καλαβρία) προέρχονται ἀπὸ μεταναστεύσεις πού ἔγιναν δύο αἰῶνας ἀργότερα. Πρῶτος διετύπωσεν ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ Morosi ὁ Γεώργιος Χατζιδάκης τὸ 1892 ὑποστηρίζων² ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐξαφανισθῆ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν, ἀφοῦ εἰς τὴν σημερινὴν γλῶσσαν τῶν ἑλληνοφώνων διατηροῦνται ἀρχαῖαι λέξεις καί δωρικὰ στοιχεῖα πού δὲν ὑπάρχουν εἰς οὐδεμίαν ἀπὸ τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους. Τὴν ἄποψιν τοῦ Χατζιδάκη υἱοθέτησε καί διηύρυνε, τριάκοντα ὄλα ἔτη βραδύτερον, ὁ γερμανὸς γλωσσολόγος G. Rohlf. Ὑστερα ἀπὸ μακροχρόνιον ἔρευναν καί μελέτην τῶν ἰταλικῶν καί ἑλληνικῶν διαλέκτων καί ἰδιωμάτων τῆς Ἰταλίας κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀρχαία γλωσσικὴ παράδοσις εἰς τὰ μέρη αὐτὰ —τῆς Κάτω Ἰταλίας— οὐδέποτε διεκόπη, ἀλλὰ διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Τὴν συνέχειαν αὐτὴν τῆς ἑλληνικῆς γλωσσικῆς παραδόσεως ὑπεστήριξαν οἱ ἡμέτεροι Στ. Κατωμένος, Ἀγ. Τσοπανάκης καί Στ. Καρατζᾶς, ἀπέκρουσαν δὲ τρεῖς ἰταλοὶ γλωσσολόγοι καί ὁ γάλλος H. Pernot. Ὁ μνημονευθεὶς Στ. Καρατζᾶς εἰς ἐμπεριστατωμένην πραγματείαν του³, δημοσιεύθεισαν τὸ 1958, ἀντέκρουσε μίαν πρὸς μίαν τὰς θέσεις τοῦ ἰταλοῦ Parlangei, πού εἶχεν ἐπικαλεσθῆ κυρίως ἱστορικὰ στοιχεῖα (Κεδρηνός, Πορφυρογέννητος, Χρονικὸν Μονεμβασίας), καί ἐν συνεχείᾳ μὲ τὴν ἔρευναν τῶν γλωσσικῶν στοιχείων (π.χ. διπλᾶ σύμφωνα) ἔτεκμηρίωσε τὴν ἄποψιν περὶ ἀδιακόπου συνεχείας τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ἡ ἄποψις αὐτὴ δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ ἐπικρατοῦσα σήμερον εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν χῶρον.

Εἰς ἐπίρρωσιν αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ὁ κ. Καραναστάσης παραθέτει πίνακα τῶν κοινῶν εἰς τὰς δύο περιοχὰς μορφολογικῶν καί συντακτικῶν στοιχείων, πού κατὰ ἓνα ποσοστὸν εἶναι ἀποκλειστικὰ εἰς αὐτάς, πίνακα κοινῶν λεξιλογικῶν στοιχείων πού δὲν συναντῶνται εἰς νεοελληνικὰς διαλέκτους, πίνακα ἀρχαιοελληνικῶν ἢ ὀπωσδήποτε προβυζαντινῶν λεξιλογικῶν στοιχείων καί πίνακα τῶν, τόσο σημαντικῶν διὰ τὴν ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν παλαιότητα τοῦ ἰδιώματος, δωρικῶν καταλοίπων. Παραθέτομεν ἐδῶ ἑνδεικτικῶς: *lanò* (ὁ ληνός),

νασίδα (νησίδα, νησίς), άσαμο (άσημος), άχό (ήχος), πατ-τά (πηκτή), δερφακίνα (δέλφαξ), άμβατός (άναβατός), κυπάλα (κυπέλη), μύλα (μύλη=μυλόδους, γομφίος, τραπεζίτης), πιάζαλο (έπιζήλος). Καί δέν είναι βεβαίως τά μόνα.

Τό ύλικόν πού μās προσφέρει ο κ. Καραναστάσης καί τό όλο έργον χαρακτηρίζει άθθεντικότητα, πληρότης καί έπιστημονική τεκμηρίωσις. 'Υπήρξε δι' αυτόν έργον ζωής. 'Εγνώριζα, έξομολογείται, τās δυσκολίας πού θά συναντούσα καί τό μακρόν χρονικό διάστημα πού θά χρειαζόμουν διά νά φέρω εις πέρας ένα τέτοιο έργον. "Όμως ή σκέψις ότι ή άραία γλώσσα τών 'Ελληνοφώνων, πού έζησεν άπό τούς χρόνους τής Μεγάλης 'Ελλάδος μέχρι σήμερα, σβήνει, καί θά ήταν άσύγγνωστος άμέλεια νά μη διατηρηθή επάνω στό χαρτί, γραμμένη έλληνικά, μου έδινε ψυχικήν δύναμιν καί θάρρος.

Αί προσδοκίαι του έδικαιώθησαν καί τό πολύτιμον όντως έργον είναι έν τῷ τελειοϋσθαι. Είναι επίσης έτοιμη πρὸς έκδοσιν άπό τόν ίδιον ή Γραμματική του ιδιώματος.

Π. Χ. ΔΟΡΜΠΑΡΑΚΗΣ

1. Τά όνόματά των: Ροχούδι, Βουνί, Γαλλικιανό, Κοντοφούρι, Μπόβα, 'Αμυδλιά.
2. Καλημέρα, Μαρτινιάνο, Στερνάτα, Τσολίνο, Μαρτάνο, Σολέτο, Καστρινιάνο, Κορλιάνο, Μελπινιάνο.
1. Etymologisches Wörterbueh der Unteritalienischen Gräzität, Halle 1930, Lexicon Graecanicum Italiae inferioris, Tübingen 1964.
1. Είς δύο πραγματείας του, 1870 καί 1878.
2. Einleitung in die neugriechische Grammatik, Leipzig 1892, S 229.
3. L' origine des dialectes néogrecs de l' Halie méridionale, Paris 1858.

Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. 33. Band, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft 1987, σελ. 138+21 φωτογρ. — 34. Band, 1988, σελ. 138+15 φωτογρ.

Οί συνεργάται του 33 τόμου εκφράζουν, ό καθένας με τόν δικό του τρόπο, εύχάς πρὸς τόν Wolfgang Müller επί τῇ 65η έπετείῳ τών γενεθλείων του, εκφράζοντες έτσι τήν εύγνωμοσύνη καί τών λοιπῶν παπυρολόγων διά τήν συμβολή του άκαμάτου έργάτου καί άρίστου έπιστήμονος με πολυαρίθμους εργασίας καί μεστήν δρᾶσιν στόν τομέα τής παπυρολογίας.

'Η πρώτη εργασία είναι, έκδοσις του Ρ C a i r, 1031, πού γίνεται άπό τόν J. Bingen. Τό κείμενον άναφέρεται στην άγοράν ζωοτροφῶν. Συγκεκριμένα ό άποστολεύς του έγγράφου (άγνωστος, διότι λείπει ή άρχή του παύρου) ζητεί άπό τόν κ ω μ ά ρ χ η ν κάποιου χωρίου του 'Αρσινοΐτου νομού νά του επιτραπή νά λάβη (ά π ο δ ο υ ν σ ι) τās ζωοτροφάς (χ ο ρ μ ά σ μ α τ α), πιθανῶς άπό τās κρατικές άποθήκας, διά νά μην άναγκασθῇ νά τās προμηθευθῇ άπό τήν έλευθέραν άγοράν εις τιμήν ύψηλοτέραν.. Βεβαίως τό περιεχόμενον του έγγράφου δέν είναι άπολύτως σαφές. Με βάση τήν μορφήν τής γραφῆς του κειμένου ό Bingen χρονολογεί τόν πάπυρο στά τέλη του γ' αί. π.Χ.

'Η έπομένη εργασία είναι έπίσης έκδοσις δύο Πτολεμαϊκῶν κειμένων, πού εύρίσκονται εις τήν Συλλογή του 'Αμβούργου (P H a m b. I n v. 601 καί 676). Πρόκειται για αίτήσεις Β α σ ι λ ε ῖ Π τ ο λ ε μ α ῖ ω ι, όπου άπαριθμοϋνται αί